श्रीगोपालचन्द्रार्च्चनम्

(पण्डितश्रीगोपालचन्द्रपण्डास्मृत्यर्घ्यम्)

पण्डितश्रीगोपालचन्द्रपण्डास्मृतिग्रन्थसमितिः

पुरी, ओडिशा
२०१६

Scanned by CamScanner

श्रीगोपालचन्द्रार्च्चनम्

(पण्डितश्रीगोपालचन्द्रपण्डास्मृत्यर्घ्यम्)

प्रकाशनतिथि: - वैशाखकृष्णाष्टमी शनिवासर:, दि. - ३०/०४/२०१६

अध्यक्ष:

प्रो. हरेकृष्णमहापात्र:

उपाध्यक्षा:

प्रो. सत्यनारायण आचार्य:

प्रो. सुकान्तकुमारसेनापति:

प्रो. भागिरथीनन्द:

श्रीशङ्करपण्डा

प्रधानसम्पादक:

प्रो. नारायण आचार्य:

सम्पादक:

डॉ. नृसिंहनाथगुरु:

सम्पादकमण्डलम्

डॉ. विजयकेतनप्रतिहारी, डॉ. नृसिंहचरणसाहु:, डॉ. दुर्गाचरण षडङ्गी,
डॉ. सीमाचलपण्डा, डॉ. दुर्गाप्रसाददाशमहापात्र:डॉ. नन्दिघोषमहापात्र:,
डॉ. अजयकुमारदाश:, डॉ. वसन्तकुमारमुद्रा, डॉ. मनोजकुमारसाहु:

प्रकाशक: : व्याकरणविभाग:,
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मानितविश्वविद्यालय:)
(राष्ट्रियमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा 'ए' श्रेण्यां प्रम[illegible]तम्)
श्रीसदाशिवपरिसर:, पुरी

© सर्वस्वत्वसंरक्षणम् - श्रीशङ्करपण्डा, बालिसाहि, वाराहिले[illegible] पुरी

ISBN	:	978-81-929509-7-6
प्रतिलिपय:	:	५००
मूल्यम्	:	५००
मुद्रणम्	:	अन्नपूर्णा प्रिण्टर्स, पुरी

Scanned by CamScanner

वैदिकवाङ्मये यमः

डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ।।

इति ऋग्वेदीयवचनानुसारं ज्ञायते यत् देव एक एवाऽस्ति । तस्य बहुत्वस्य कल्पना गुणानामाधारेणैव भवति । शुक्लयजुर्वेदमन्त्रानुसारं ज्ञायते प्रतिलोकमेकादशसंख्याकाः देवाः सन्ति । शतपथब्राह्मणे तेषां संख्याविषये श्रूयते अष्टौ वसवः , एकादश रुद्राः , द्वादशादित्याः, इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशत् देवाः भवन्ति । देवानां सङ्ख्या त्रयस्त्रिंशदिति ऋग्वेद एवाह । त्रिधा विभक्तस्यास्य प्रपञ्चस्य स्थानत्रयाधिवासित्वविवक्षया त्रिधा विभक्तास्ते देवाः त्रिरेकादेश इत्येवं बहुत्र निर्दिश्यन्ते । परन्तु नैषा परिगणना निश्शेषात्मिका । यतो हि त्रयस्त्रिंशत्तोऽन्येऽपि बहवो देवाः सूक्तभाजो दृश्यन्ते । तेषु ऋग्वेदे २५० सूक्तैः स्तूयमान इन्द्रः , २०० सूक्तैः स्तूयमानोऽग्निः, शताधिकैः सूक्तैः स्तूयमानः सोमश्च प्रधानतमाः । वर्षदेवः पर्जन्यः, मृत्युदेवो यमश्च त्रिभिस्त्रिभिः सूक्तैः स्तूयेते । यास्कमतानुसारेण अस्य जगतः मूले एवैःव महत्त्वशालिनी शक्तिर्विद्यमानाऽस्ति । सा शक्तिर्निरतिशयैश्वर्यशालित्वेन देवता इति पदेनाभिधीयते । तामेवेकां देवतां बहुरूपेण जनाः स्तुवन्ति । परन्तु यदा यस्य देवस्य स्तुतिः क्रियते तदा स देवः सर्वाधिकव्यापकः,लोकोपकारी च मन्यते । वैदिकवङ्मयेऽपि द्योतमानः, स्वयंप्रकाशः, सर्वेश्वरः, सर्वेषु देवेषु प्रथमो यमराज एवास्माकं सर्वेषां मानवानां विहितकर्मफलं जानातीति प्रतिपादितं वर्तते । ऋग्वेदे पितृऋषि एकस्मिन् मन्त्रे यमस्य सर्वज्ञत्वं वर्णयति । सर्वेषु देवेषु प्रथमो यमराजः एवास्माकं सर्वेषां मानवानां विहितकर्मफलं जानाति । सर्वेषां जन्म-जीवन-मरण-स्वर्ग-मोक्षादिप्रबन्धनस्य यमस्याधीनत्वात् । तस्य यमस्य मार्गातिक्रमणं न केनाचिज्जीवेन सांसारिकेण कर्तुं शक्यते । येन मार्गेण अस्माकं पूर्वजाः गताः तेनैव मार्गेण सर्वे जीवाः स्वस्वकर्मानुसारं गमिष्यन्ति । अर्थात् अस्माकं पूर्वजाः येन मार्गेण स्वकीय जीवनमूल्यं लोके स्थापयन् स्वर्गादिलोकं प्रययुः तेनैव मार्गेण सर्वेऽपि जाताः जीवाः मनुष्या वा स्वस्वकर्मानुसारं विभिन्नलोकेषु यान्तीति शाश्वतोऽयं यमस्य नियमः ।

ऋग्वेदे यमदेवतायाः आहत्य अष्टाविंशति ऋचः प्राप्यन्ते । पौराणिकसम्प्रदायानुसारं यमः पितृलोकस्य राजा अस्ति, यत्र मरणान्तरं पितरः निवसन्ति । वैदिकग्रन्थदृशा तावद् आत्मा परित्यक्तजडशरीरं पितृपितामहादिभिः क्षुण्णेन पथा नित्यालोकमयं प्राप्य

Scanned by CamScanner

गोपालचन्द्राचार्येनाम्

तत्र परेताधिराजेन यमेन सह परिक्रीडमानान् देवैः सह सम्भुञ्जानान् स्वर्गतान् स्वपितॄन् प्रपद्यते ।। यद्यप्येवं मृत्युमार्गाश्रयणात् यमो भयङ्करत्वेन वर्णनीयोऽभूत् तथापि नायमथर्ववेदपुराणादिवद् ऋग्वेदे तादृशमृत्युदेवतात्वेनाङ्गीकृतः । निरुक्ते यमस्य गणना द्युस्थानीयदेवरूपेण, अन्तरिक्षस्थानीय देवरूपेण च भवति । निरुक्तकारः यमस्य निर्वचनं कृत्वा कथयति यमो यच्छतीति सतः । अयं शब्दः यम"" उपरमे धातो निष्पन्नः । जीवनप्रदानं करोति तथा नियमनं करोति तस्मात् कारणात् मध्यमस्थानीयवायुः प्राणो वा यम इति नाम्ना ज्ञायते । तस्मात् कारणात् द्युस्थानीय आदित्योऽपि यम इति कथ्यते । ब्राह्मणग्रन्थानुसारं यमशब्देन सूर्याग्निवायूनां ग्रहणं जायते । यथा एष वै यमो य एषः (सूर्यः) तपति । निरुक्तानुसारम् अग्निदेवोऽपि यमसंज्ञः यथा अग्निरपि यम उच्यते । अग्निर्वै यमः इति शतपथब्राह्मणेऽपि श्रूयते । पार्थिवोऽग्निरेव यमः इति श्रूयते ऋग्वेदे यथा -

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न विद्युत्त्वेषप्रतीका ।
यमो ह जातो यमो जनित्वं कनीनां पतिर्जनीनाम् ।। इति ।।

पुनश्च अयं वै यमो य एष (वायुः) पवते इति शतपथवचनेन ज्ञायते वायुरपि यम उच्यते । अपि च यमः जीवात्मापरकः इति ऋग्वेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे वर्णितः । यमः प्राणदेवता विद्यते मृतात्मनां स मार्गदर्शकश्च । वैदिकमन्त्राणां मतेन यमदेवस्य पिता विवस्वान् अस्ति तथा त्वष्टुः पुत्री, सरण्यू तस्य माता अस्ति । यमस्य सम्बन्धः वरुणबृहस्पत्यग्निभिस्सह वर्तते । अग्निः यमस्य मित्रं पुरोहितश्च प्रोक्तः । यमः पितृदेवः तस्मात् अङ्गिरसः विशषतः सम्बन्धे स्थितः । अतःशुक्लयजुर्वेदे श्रूयते यथा -

यमाय त्वाङिगरस्वते पितृमते स्वाहा ।
स्वाहा घर्माय स्वाहा घर्मः पित्रे ।। इति ।।

यम इत्यस्यार्थः युगलं भवति । ऋग्वेदे क्वचिद्यमशब्दो यमलरूपेऽर्थे प्रयुक्तः, मन्यामहे अयमेवार्थः प्रथमसङ्केतितः । दृश्यते च परेताधिपतिरयं काव्यगुणाकरीभूते यमयमीसूक्ते यमलात्मकः । यमी नामात्र यमस्य स्वसा । सा भ्रातरि तस्मिन्नात्मनोऽनुरागमभिव्यञ्जयति । यमस्तु तं उपदेशवचनैः उपदिशति । यथा -

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ।। इति ।।

यद्यप्येतत्सूक्ताभिव्यञ्जितोऽगम्यागमनरूपो वृत्तान्तः ऋग्वेदधर्मविरोधादिहप्रतिक्षिप्तः तथापि पुरावृत्तमिदं मानुष्यकसृष्टिमूलभूतस्यादिमद्वन्द्वस्य चरितमवष्टभ्य प्रवृत्तमित्यवधेयम् । तदिदं पुरावृत्तं इण्डो रेणियकालादागतं ज्ञायते । यतोह्यवस्तायामुत्तरकालिकग्रन्थेषु

Scanned by CamScanner

'यिमेह समाख्या यमस्य स्वसा निर्दिष्ट दृश्यते । तथा यमस्य पिता विवस्वान: अपि रेणियकालादवतीर्णः । अवेस्तायां हि यमस्य पिता विवन्ह्वन्त' इति श्रूयते । स चास्माकं विवस्वतोऽभिन्न एव ।।

यमः जीवानां कर्मनिर्णयं करोति । यमदेवस्य कर्मविषये श्रूयते ऋग्वेदे यथा –

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ।। इति ।।

अस्यामृचि यमदेवस्य पूजनार्थं यजमानस्य कृते निर्देशं प्रतिपादितमस्ति । अर्थात् हे यजमान ! सत्कर्मानुष्ठातृन् जनान् तत्कर्मभोगयोग्यप्रदेशान् नयन्तं पुण्यशीलानां स्वर्गमार्गमबाधमानं पापिनः पुरुषान् निम्नलोकं नयमानं सूर्यपुत्रं यमं सर्वेश्वरं पुरोडाशादिना हविषा पूजय । अर्थात् यः शुभकर्मकृतो जीवात्मनः कर्मफलानुसारं विभिन्नेषु लोकेषु अर्थात् स्वर्गादि स्थानं प्रापयति तादृशं यमदेवस्य कृते त्वं हविष्यान्नादिभिरर्चनीययज्ञद्रव्यैः परिचर इत्यर्थः ।

सः प्रेतात्मानं प्रकाशयुतं स्थलं प्रापयति । अस्ति तत्र कश्चित् सशाखोपशाखो विशालस्तरुः । प्रच्छायशीतले यस्य मूले यमो देवैः सह सोमं पिबति । यमस्य कृते सोमरसाभिषेकः तथा घृताहुतिः प्रदीयते । सः स्वयमेव यज्ञस्थलम् आगत्य यज्ञभागं स्वीकरोति । तस्मात् स यज्ञकर्मणि स्तूयते । यमराजः आत्मज्ञः,सर्वज्ञः,आध्यात्मिकशास्त्रेषु निपुण इति कठोपनिषदः अनुशीलनेन ज्ञायते । प्रवर्ग्ययागस्य महावीरप्रोक्षणसमयेऽपि यमराजः स्तूयते । यमराजः त्रिकद्रुकयागविशेषान् रक्षति । यमः द्युपृथिव्यादिषट्स्थानानि प्राप्नोति । अपि च त्रिष्टुब्गायत्र्यादिसप्तछन्दांसि यमे निहितानि सन्ति अर्थात् ऋत्विजः एभिः छन्दोभिः यमस्य स्तुतिं कुर्वन्ति । यथा –

त्रिकद्रुकेभिः पतति षळुर्वी रेकमिद् बृहत् ।
त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता ।। इति ।।

उलूकः कपोतः च एतस्य दूतौ भवतः । चतुरक्षः दीर्घघोणा तथा कुक्कुरः इमे तस्य सेवकाः । ते मार्गरक्षणं कुर्वन्ति । मृतकं ते यमसमीपं नयन्ति । श्रूयते ऋग्वेदे यथा –

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ ।
ताभ्यामेनं परि देहि राजन्त्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ।। इति ।।

अर्थात् हे यम ! तव गृहस्य द्वारपालकौ विरूपाक्षौ चतुरक्षौ , मार्गरक्षकौ तथा मनुष्यैः प्रशस्यौ यौ द्वौ कुक्कुरौ स्तः ताभ्याम् इमं प्रेतात्मानं रक्ष । राजन् ! इमं कल्याणभाजं नीरोगं च कुरु , येनास्य नीचश्रेण्यां पुनर्जन्म न स्यात् इत्यर्थः ।

सः प्रेतात्मानं प्रकाशयुतं स्थलं प्रापयति । तत्र बहवः वृक्षाः सन्ति । यत्र मधुरमधुरः

Scanned by CamScanner

सङ्गीतमुरलिध्वनिश्च श्रूयते । जीवस्तत्र जरामरणवर्जितः स्वच्छन्दवर्ती भूत्वा नित्यमानन्दमनुभवतीति श्रूयते ऋग्वेदे यथा–

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।

अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणां अनु वेनति ।। इति ।।

इदं च भौतिकपिण्डयोग्यमीदृशं सुखजीवितं विसृष्टदेहस्य जीवस्य विषये, मन्यामहे , न जातु वीराणां किन्तु पुरोहितानां मनसा सृष्टं भवितुमर्हति । अत एव संग्रामेषु प्राणानर्पयतां वीराणां केवलं स्वर्गारोहणयोग्यत्वं , ऋतुषु पुरोहितेभ्यो महितानि वैतानदानानि प्रतिपादयतामुदाराणां ततोऽप्युत्कृष्टपदारोहणयोग्यत्वं च श्रूयते । परन्तु अथर्ववेदः पारलौकिकयातनानुभवस्थानं लोकान्तरमस्तीति प्रतिपादयति । प्रमीताः पाखण्डाः भूमेरधस्तादुपगूढमन्धं तमः प्रविशन्तीत्येतावन्मात्रं श्रूयते ऋग्वेदे । यदपि खल्वपर्याप्तं प्रमाणम् । ऋषयो हि विषयमेनमधिकृत्यात्यल्पमेव ब्रुवन्ति । उच्यमानमप्यनवधारितार्थम् । अत एव तत्रभवान् रोठाचार्योऽस्यान्धं तमः श्रुतिवाक्यस्य प्रमीतानां पाखण्डानामत्यन्तोच्छेदे तात्पर्यमित्यभ्युपैति । पारलौकिकदण्डविषयकोऽयमीदृश उपक्षेपः क्रमशः सम्प्रवृद्धो वेदकालानन्तरं नानाविधानां नरकविशेषाणां प्रतिपत्तौ द्वारीबभूव ।। एकस्मिन् मन्त्रे यमः राजारूपेण स्तूयते वरुणोऽपि । कल्याणधर्मा भुवनस्य राजावरुणः सर्वोत्कृष्टमहिमत्वेन वर्णितः ऋग्वेदे । यथा -

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिर्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।

उभा रजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ।। इति।।

शवदाहसंस्कारसमये यमसूक्तपाठः भवति । अतः स्पष्टं यत् वैदिकयुगेऽपि शवदाहस्य प्रथा आसीत् । यतोहि अग्निः मृतकं लोकान्तरं स्थापयति । केचिदृङ्न्त्राः परेतानां पितृपितामहादीनां मार्गस्य देवानां मार्गादन्यत्वं प्रतिपादयन्ति । ईदृशो भेदो हवनदहनयोः भिन्नरूपत्वादुपनतो भवितुमर्हति । ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि पितृणां देवानां च भिन्नलोकाधिवासित्वमभिप्रेत्य देवपितृलोकयोः भेदः प्रतिपादितः ।।

अतः वैदिकवाङ्मयस्यानुशीलनेन ज्ञायते यत् यमः स्वपरिजनभूतैर्देवैः सह हविर्द्रव्यं,पेयञ्च गृह्णाति , अस्माकं सर्वेषां मानवानां विहितकर्मफलं जानाति, तदनरूपं दण्डविधानमपि करोतीति ।। शम् ।।

वेदवेदाङ्गसङ्कायाध्यक्षः,

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्, गुजरात।

Scanned by CamScanner